

Srovnávací frekvenční analýza exilových projevů Klementa Gottwalda a Edvarda Beneše z let 1939–1945

JANA DAVIDOVÁ GLOGAROVÁ – MIROSLAV KUBÁT

A comparative frequency analysis of the exile speeches of Klement Gottwald and Edvard Beneš, 1939–1945

ABSTRACT: The aim of this study is to compare the speeches of two important Czechoslovak politicians – Edvard Beneš and Klement Gottwald. Thematic words (TW) and keywords (KW) of their speeches broadcasted on radio during World War II (1939–1945) are analysed. Although these methods are related, each of them provides different perspectives on the issue. Thematic words are based on the frequency distribution of the analysed text itself, whereas keywords are generated through the comparison of two corpora (namely Beneš versus Gottwald). Since Czech is a highly inflective language, all texts are lemmatized. Beneš led the Czechoslovak government-in-exile in London from 1939 to 1945. Gottwald, as the leader of the Communist Party, emigrated to Moscow in 1938. The results show that their differing political orientations, enhanced by their time in exile, influenced the language of their speeches. Beneš emphasized democratic principles, while Gottwald promoted communist revolutionary ideas. Gottwald's speeches were also considerably more offensive and direct. The results also show that both politicians emphasized the importance of the Soviet Union in World War II, whereas only Beneš mentioned the United Kingdom.

Key words: Beneš, Gottwald, political speech, corpus, frequency analysis, lexical statistics, radio

Klíčová slova: Beneš, Gottwald, politický projev, korpus, frekvenční analýza, lexikální statistika, rozhlas

1. Úvod

Cílem studie je kvantitativní lexikální analýza rozhlasových projevů dvou českých politiků a státníků, Edvarda Beneše (1884–1948) a Klementa Gottwalda (1896–1953), z let 1939–1945. Předpokládáme, že odlišná politická orientace obou politiků, umocněná v daném kontextu válečným obdobím a vynuceným exilem v Londýně a Moskvě, se projeví v odlišném obsahovém i jazykovém zpracování jejich rozhlasových projevů. V této studii se konkrétně zaměříme na lexikální stránku zkoumaných projevů pomocí analýzy tematických a klíčových slov (k možnostem kvantitativní analýzy projevů českých a československých politiků srov. např. David et al., 2013, s. 32–84; Čech, 2014; Jičínský – Marek, 2017).

Tematická slova (TW) vychází z měření tzv. tematické koncentrace textu (srov. Čech, 2016) a mohou sloužit jako jistá alternativa ke klíčovým slovům (KW), jež jsou v korpusové lingvistice tradičně chápána jako slova, která se v daném textu (korpusu) objevují výrazně častěji než v referenčním textu (korpusu) na základě zvolené statistické metody. Tematická slova jsou oproti tomu generována na základě vlastní frekvenční struktury samotného textu. Výpočet tedy vychází pouze z hodnot pořadí a četnosti slov daného textu, není třeba žádný referenční korpus. TW jsou definována jako autosémantika vyskytující se nad tzv. *h*-bodem (místo ve frekvenční distribuci slov daného textu, kde se pořadí slova rovná jeho frekvenci).

Edvard Beneš a Klement Gottwald, jejichž rozhlasové projevy jsou předmětem analýzy, patřili v první Československé republice (1918–1938) k výrazným osobnostem politické scény. Jejich osudy, profesní kariéra i politické přesvědčení se však zásadně lišily. V důsledku zapojení do zahraničního odboje v první světové válce působil Edvard Beneš v nové Československé republice od počátku v důležité funkci ministra zahraničí. V roce 1935 pak vystřídal Tomáše Garrigua Masaryka na postu prezidenta republiky, na němž setrval až do mnichovských událostí roku 1938 a vzniku druhé Československé republiky. Zatímco Edvard Beneš se od počátku aktivně zapojoval do chodu republiky, což vyvrcholilo přijetím státnické funkce, pozice Klementa Gottwalda byla diametrálně odlišná. Od počátku dvacátých let byla jeho kariéra spojená s činností v komunistické straně, nejprve na Slovensku, od roku 1926 v Praze. Zde se kolem něj utvořila radikální skupina, tzv. karlíňští kluci, která v roce 1929 převzala vedení ve straně. Gottwaldův poměr k Československé republice byl podmíněn duchem sovětské Kominterny; Komunistická strana Československa pod Gottwaldovým vedením kritizovala samotný vznik Československa jako výplod versailleského systému, demokratický systém podezřívala z fašizačních tendencí a obracela se proti hradní politice (srov. Táborský, 1993; Rupnik, 2002; Kaplan – Kosatík, 2004; Dejmek, 2006, 2008; Kovtun, 2016; Marès, 2016; Pernes, 2016, s. 122–158).

V roce 1938 oba politici vyjádřili nesouhlas s mnichovskými událostmi, což vyústilo v jejich odchod do exilu; Edvard Beneš odletěl do Londýna a Klement Gottwald do Moskvy. Prezident Beneš již od roku 1938 vystupoval jako vůdčí osobnost českého exilu a usiloval o obnovu Československa, uznání exilové vlády i odvolání Mnichova (srov. Táborský, 1993, s. 55–97; Dejmek, 2006, s. 287–327; Marès, 2016, s. 225–263). Postoj Klementa Gottwalda a dalších českých komunistů v Moskvě k odbojové činnosti byl nejprve zdrženlivý – v souladu se sovětskou politikou po podepsání paktu Ribbentrop-Molotov o neútočení. Změna nastala až po přepadení Sovětského svazu Německem 22. 6. 1941 a faktickým vstupu SSSR do války proti Německu (srov. Rupnik, 2002, s. 162–174; Kuklík, 2004, s. 86–97, 183–190; Pernes, 2016, s. 146–151).

2. Materiál

Edvard Beneš i Klement Gottwald v průběhu druhé světové války pravidelně promlouvali k československým občanům prostřednictvím rozhlasového vysílání, v londýnském BBC (Edvard Beneš)¹ a moskevském rozhlase (Klement Gottwald).² Rozhlasové

¹ Zástupci londýnské exilové vlády využívali rozhlasového vysílání společnosti British Broadcasting Corporation; čeština zde poprvé zazněla dne 6. září 1939 ve vystoupení sociálního demokrata Josefa Kosiny, který přečetl prohlášení Arthura Greenwooda, představitele labouristické strany. O dva dny později zahájil pravidelné rozhlasové vysílání exilový ministr zahraničí Jan Masaryk. Postupně bylo do přenosů zařazeno každodenní zpravodajství, přednášky na aktuální témata, pravidelná středeční promluva Jana Masaryka, čtvrteční politická úvaha a sobotní přehled vojenských událostí. Součástí vysílání byla i příležitostná vystoupení exilového prezidenta Edvarda Beneše (srov. Beránek, 2012; Kocourek, 2013, s. 16–47; Koutek, 2014).

² České vysílání v moskevském rozhlase bylo zahájeno již v prosinci roku 1932; v době ohrožení v letech 1938–1939 se z Moskvy do republiky vysílalo až 1,5 hodiny denně. Po uzavření sovětsko-německého paktu

vysílání přitom lze zařadit ke skupině propagandistických prostředků, a to na obou válčících stranách. Pro příslušníky československého politického exilu byl rozhlas nejen prostředkem k vyjádření práva na existenci samostatného Československa a odsouzení agresorů, ale také způsobem, jak oslovit příslušníky národa a motivovat je k odporu proti okupantům (Koutek, 2014, s. 30).³

Rozhlasová vystoupení zástupců československého politického exilu byla v poválečných letech v Československu vydávána knižně,⁴ což je i případ analyzovaných projevů Edvarda Beneše a Klementa Gottwalda (Beneš, 1946; Gottwald, 1946). Knižní vydání souboru rozhlasových projevů obou politiků jsme převedli do elektronické podoby, z níž jsme vytvořili dva korpusy. Korpus Edvarda Beneše obsahuje celkem 36 textů (53 953 tokenů), Gottwaldův korpus se pak skládá z 29 textů (27 057 tokenů).

3. Metodologie

Jak bylo předznamenáno v úvodu, náš výzkum se opírá o analýzu tematických (TW) a klíčových slov (KW). Nejprve tedy popíšeme způsob, jakým se z textů TW generují. Dále definujeme vybranou metodu pro vyhledání KW ve vytvořených korpusech. Důležitým aspektem každé lexikální analýzy je zvolení vhodné základní jednotky. Vzhledem k zaměření naší práce, jež se soustředí na lexikální významy, a k flektivnímu charakteru češtiny jsme se rozhodli pro práci s lemmaty namísto slovních tvarů. Lemmatizace byla provedena pomocí webové aplikace Treex (*scenario Czech lemmatization*) vytvořené Ústavem formální a aplikované lingvistiky MFF UK (Žabokrtský – Popel, 2010).⁵

3.1. Tematická slova

Tematická slova jsou obdobným konceptem jako klíčová slova, vyjadřují tedy hlavní téma či témata daného textu. Rozdíl mezi tematickými slovy (TW) a klíčovými slovy (KW) spočívá ve způsobu jejich generování. Tematická slova jsou založená na konceptu tzv. tematické koncentrace textu (viz Čech, 2016) a jsou tvořena autosémantiky vyskytujícími se nad tzv. *h*-bodem, což je místo ve frekvenční distribuci textu, kde se pořadí neboli rank (*r*) daného slova rovná jeho frekvenci (*f*). V kvantitativní lingvistice je *h*-bod vnímán jako prostupná hranice mezi synsémantikou a autosémantikou v rankové frekvenční distribuci slov (viz Popescu et al., 2009). Pokud se některé autosémantikum vyskytne v pásmu nad *h*-bodem, je to vnímáno jako jistá anomálie. Takové slovo potom

o neútočení však byla sovětská strana zdrženlivá a české vysílání sovětského rozhlasu se zcela podřídló zájmům Sovětského svazu. Situace se radikálně změnila poté, když Sovětský svaz vstoupil v roce 1941 s Německem do války a pravidelné rozhlasové vysílání bylo obnoveno (Ježek – Šebánek, 1967, s. 114–117; Křesťan, 2014, s. 18–22).

³ Analyzované projevy tak lze hodnotit jako ideologické ve smyslu prosazování určitých názorových stanovisek vybranou skupinou lidí, srov. Eagleton (2007), Švéda (2013).

⁴ Jednalo se např. o poválečné vydání rozhlasových projevů Prokopa Drtiny, Zdeňka Fierlingera, Zdeňka Nejedlého, Jana Masaryka či Jaroslava Stránského.

⁵ Viz <<https://lindat.mff.cuni.cz/services/treex-web/>>.

označujeme za tematické a předpokládáme, že vyjadřuje důležité téma zkoumaného textu. Ve shodě s předchozími studii považujeme za tematická slova substantiva, adjektiva a verba (kromě sloves *být, mít, moci, muset, smět*), viz Čech (2016).

V našem výzkumu budeme generovat tematická slova na základě měření tzv. sekundární tematické koncentrace (STC), která se jeví jako nejvhodnější pro daný typ analýzy (srov. Čech, 2016). Při tomto výpočtu je h -bod vynásoben hodnotou 2, tj. $2h$. Výpočet můžeme ilustrovat na textu Gottwald_06, viz tab. 1. Tematická slova jsme získali pomocí programu QUITA (Kubát – Matlach – Čech, 2014).

Tab. 1: Nejfrekventovanější lemmata textu Gottwald_06, TW jsou vyznačena tučně

RANK	LEMMA	FREKVENCE
1	a	38
2	být	34
3	národ	33
4	v	31
5	sovětský	23
6	na	23
7	český	15
8	se	15
9	leninův	13
10	tento	13
11	že	11
12	svaz	11
13	všechno	10
14	tak	8
15	nacistický	8
16	jeho	7
17	moci	6
18	heslo	6
19	hitlerovský	6
20	armáda	6
21	rudý	6
22	boj	6

Z tab. 1 můžeme snadno zjistit h -bod, tedy hodnotu, kde se rank rovná frekvenci ($h = 11$), $2h = 22$. Tematická slova do ranku 22 jsou následující (v tabulce vyznačena tučně): *národ, sovětský, český, leninův, svaz, nacistický, heslo, hitlerovský, armáda, rudý, boj*. V případě, že ve frekvenční distribuci $r \neq f$, najdeme dvě slova, kde f a r mají co nejbližší hodnoty, a aplikujeme následující rovnici pro výpočet h -bodu:

$$h = \frac{f(i)j - f(j)i}{j - i + f(i) - f(j)},$$

kde i, j jsou pořadí slov a $f(i), f(j)$ jsou jejich frekvence, přičemž $i < j$.

3.2. Klíčová slova

Klíčová slova (KW) jsou typickým nástrojem pro kvantitativně založenou detekci témat zkoumaných textů či korpusů. Zatímco koncept generování TW je určen primárně k analýze jednotlivých textů, KW se tradičně aplikují také pro účely porovnávání celých skupin textů (korpusů). Na rozdíl od tematických slov jsme tedy KW generovali nikoliv pro jednotlivé texty (projevy), ale pro celé korpusy (Beneš a Gottwald). Získáme tak dva různé pohledy na analyzované projevy, jež poskytnou více dat pro následnou interpretaci. Vzhledem k tomu, že nám v této studii jde o porovnání obou skupin projevů, naše dva korpusy nám zároveň slouží jako primární a referenční (srov. Brezina, 2018). Zatímco se zpravidla porovnává text s velkým referenčním korpusem, v našem případě jde o porovnání dvou rovnocenných korpusů. Označení „primární“ a „referenční“ tak v tomto kontextu může být poněkud zavádějící. Zjistíme kterými lemmaty se Beneš a Gottwald od sebe ve svých projevech nejvíce liší. Při výběru konkrétní statistické metody jsme se zejména vzhledem k jednoduché interpretaci rozhodli pro *simple maths parameter* (SMP) navržený Killgariffem (2009). Rovnice pro výpočet je následující:

$$SMP = \frac{\text{relativní frekvence daného lemmatu v prvním korpusu} + 100}{\text{relativní frekvence daného lemmatu v druhém korpusu} + 100},$$

kde hodnota 100 je konstanta, která umožňuje vypočítat *SMP* i pro lemmata s nulovou frekvencí v referenčním korpusu. Výpočet *SMP* jsme provedli pomocí programu LancsBox (Brezina – McEnery – Wattam, 2015).

4. Výsledky

4.1. Frekvenční analýza lemmat

Než přistoupíme k výsledkům analýzy tematických a klíčových slov, porovnáme projevy Beneše a Gottwalda na základě nejčtetnějších lemmat, což nám poskytne prvotní přehled o tematickém zaměření projevů obou autorů.⁶ Již na základě tohoto jednoduchého srovnání se přitom ukázalo, že preferovaná témata a postoj k nim se u Edvarda Beneše a Klementa Gottwalda v několika základních bodech rozcházejí. Jde zejména o problematiku vztahu k nepříteli a spojencům, obecně válečného konfliktu či tradice, na něž navazovali. Vzhledem k rozdílné velikosti zkoumaných korpusů vždy uvádíme jak absolutní frekvence (*AF*), tak i relativní (*RF*), přičemž *RF* zde definujeme jako počet výskytů na tisíc slov, tj.

$$RF = \frac{AF}{N} \times 1000,$$

kde *AF* je absolutní frekvence a *N* je velikost korpusu v tokenech.

⁶ Frekvenční slovníky obou korpusů jsou ke stažení na <https://kcj.osu.cz/wp-content/uploads/2020/01/FrequencyList_BG.xlsx>.

V poměru k nepříteli byl v projevech adresnější Klement Gottwald (dále G). Na rozdíl od Edvarda Beneše (dále B) nepřátele, nacisty i domácí kolaboranty, častěji označoval jmény konkrétních lidí či výrazy od nich odvozenými; srov. *hitlerovský* (G: absolutní četnost $AF = 132$, relativní četnost $RF = 4,88$; B: 0 výskytů), *krejčí* (G: $AF = 32$, $RF = 1,18$; B: 0),⁷ *heydrich* (G: $AF = 67$, $RF = 2,48$; B: $AF = 14$, $RF = 0,26$), *moravec* (G: $AF = 15$, $RF = 0,55$; B: 0), *háčovština* (G: $AF = 12$, $RF = 0,44$; B: 0), *hitlerovec* (G: $AF = 12$, $RF = 0,44$; B: 0), *hácha* (G: $AF = 29$, $RF = 1,07$; B: $AF = 7$, $RF = 0,13$). Edvard Beneš, který působil na pozici státníka a vůdčího představitele zahraničního odboje, byl v tomto směru diplomatictější a k označení nepřitele preferoval lexikální jednotky obecnějšího charakteru, srov. *odpůrce* (B: $AF = 21$, $RF = 0,39$; G: 0), *viník* (B: $AF = 19$, $RF = 0,35$; G: 0), *nacismus* (B: $AF = 62$, $RF = 1,15$; G: $AF = 4$, $RF = 0,15$), *fašismus* (B: $AF = 20$, $RF = 0,37$; G: $AF = 2$, $RF = 0,07$), *zlo* (B: $AF = 18$, $RF = 0,33$; G: 0).

Podobným způsobem lze interpretovat i skutečnost, že v korpusu Gottwaldových projevů jsou ve srovnání s Benešovými frekventovaná lemmata *okupant* (G: $AF = 123$, $RF = 4,55$; B: $AF = 2$, $RF = 0,04$), *okupovaný* (G: $AF = 16$, $RF = 0,59$; B: 0), *okupační* (G: $AF = 11$, $RF = 0,41$; B: 0). Projevy Klementa Gottwalda proto můžeme, nahlíženo analýzou frekvence lemmat, označit za bojovnější a agresivnější než projevy Edvarda Beneše, srov. *bojový* (G: $AF = 22$, $RF = 0,81$; B: 0), *mír* (B: $AF = 72$, $RF = 1,33$; G: $AF = 1$, $RF = 0,04$).

Odišně oba autoři pojímali i téma spojenců. Na rozdíl od Klementa Gottwalda jsou v projevech Edvarda Beneše frekventované odkazy na západní spojence, srov. *britský* (B: $AF = 58$, $RF = 1,08$; G: 0), *británie* (B: $AF = 42$, $RF = 0,78$; G: 0), *anglie* (B: $AF = 83$, $RF = 1,54$; G: $AF = 9$, $RF = 0,33$), *americký* (B: $AF = 26$, $RF = 0,48$; G: $AF = 2$, $RF = 0,07$), *amerika* (B: $AF = 57$, $RF = 1,06$; G: $AF = 7$, $RF = 0,26$), *churchill* (B: $AF = 11$, $RF = 0,2$; G: 0). Tuto diferenci lze vysvětlit jejich rozdílnou politickou orientací i faktem, že Beneš působil v londýnském exilu, Gottwald v exilu moskevském, a tak se primárně zajímal o vztah k Sovětskému svazu. Vzhledem ke skutečnosti, že Sovětský svaz byl od roku 1941 jednou z nejdůležitějších spojeneckých mocností, jež hrála v politických ambicích československé exilové vlády klíčovou roli,⁸ byl výraz *svaz* frekventovaný v projevech obou politiků (G: $AF = 94$, $RF = 3,47$; B: $AF = 82$, $RF = 1,52$); ve větší míře však byl zastoupen v projevech Klementa Gottwalda. Příznačná je rovněž skutečnost, že v případě Edvarda Beneše bylo na rozdíl od Klementa Gottwalda frekventované rovněž obecnější označení *rusko* (B: $AF = 68$, $RF = 1,26$; G: $AF = 7$, $RF = 0,26$). Zatímco tedy Gottwald i volbou názvu odkazoval ke komunistické diktatuře v Sovětském svazu, prezident Beneš

⁷ Právník Jaroslav Krejčí působil v letech 1939–1942 jako ministr spravedlnosti v protektorátní vládě. V roce 1942 vystřídal ve funkci předsedy vlády Aloise Eliáše, který byl zatčen a popraven za odbojovou činnost. Jaroslav Krejčí byl po osvobození republiky zatčen a vězněn za kolaboraci.

⁸ Edvard Beneš, zklamaný mnichovskými událostmi roku 1938, se vedle pokračující spolupráce s Velkou Británií, jejímž výsledkem bylo např. uznání československé exilové vlády (18. 7. 1940) a zrušení mnichovské dohody (30. 9. 1940), rozhodl prohloubit diplomatické a politické kontakty se Sovětským svazem. Již v roce 1943 tak byla podepsána Smlouva o přátelství, vzájemné pomoci a poválečné spolupráci mezi ČSR a SSSR, jež naplňovala Benešovu představu Československa jako mostu mezi Východem a Západem. K tématu srov. Rupnik (2002, s. 164–171), Marès (2016, s. 246–248), Kosatík – Kolář (2016, s. 189–209).

se o něj zajímal spíše jako o válečného aktéra a důležitého spojence, bez důrazu na formu vlády.

V neposlední řadě je patrné, že autory odlišovala i historická tradice, k níž použitými lexikálními jednotkami odkazovali. V případě Edvarda Beneše je zřetelná návaznost na období první Československé republiky, její demokratické principy a prvního prezidenta Tomáše Garrigua Masaryka jako jejího tvůrce, srov. *masaryk* (B: $AF = 38$, $RF = 0,7$; G: 0),⁹ *masarykův* (B: $AF = 18$, $RF = 0,33$; G: 0), *demokracie* (B: $AF = 26$, $RF = 0,48$; G: $AF = 1$, $RF = 0,04$). V textech Klementa Gottwalda naopak dominují odkazy na husitské revoluční hnutí, srov. *husitský* (G: $AF = 19$, $RF = 0,7$; B: 0), či ideu panslavismu, srov. *slovanský* (G: $AF = 24$, $RF = 0,89$; B: $AF = 7$, $RF = 0,13$), *všeslovanský* (G: $AF = 8$, $RF = 0,3$; B: 0). Můžeme konstatovat i rozdílné pojetí národa a státu. Edvard Beneš, jehož politika byla od počátku jeho působení mezinárodně orientována, založena na systému kooperace evropských států, volil k označení Československa na rozdíl od Gottwalda frekventovanější výrazy *stát* a *státní*; podobně i v případě charakteristiky účastníků válečného konfliktu, ať už ze skupiny spojenců, nebo nepřítelů, srov. lemma *stát* (B: $AF = 293$, $RF = 5,43$; G: $AF = 23$, $RF = 0,85$). Klement Gottwald naopak akcentoval otázku národnosti, srov. *národ* (G: $AF = 332$, $RF = 12,27$; B: $AF = 232$, $RF = 4,3$), *český* (G: $AF = 404$, $RF = 14,93$; B: $AF = 72$, $RF = 1,33$), *čech* (G: $AF = 63$, $RF = 2,33$; B: $AF = 18$, $RF = 0,33$), *cizácký* (G: $AF = 16$, $RF = 0,59$; B: 0), *všenárodní* (G: $AF = 16$, $RF = 0,59$; B: 0).

Základní komparaci frekvence jednotlivých lemmat v projevech obou politiků můžeme shrnout následujícím způsobem: Edvard Beneš vystupoval jako demokrat, který vychází z prvorepublikové tradice a myšlenek Tomáše Garrigua Masaryka, a vyzýval ke spolupráci jak se spojenci na Západě, tak na Východě, aby mohlo dojít k obnově československého státu. Klement Gottwald se naopak profiloval jako politik, který prvorepublikovou tradici a západní spojence ve svých projevech zcela opomíjel. Jeho projevy byly současně méně diplomatické než Benešovy; byly útočnější a docházelo v nich k personifikaci zla.

4.2. Tematická slova

V korpusu Benešových textů se objevilo 60 tematických slov, v případě Gottwalda pak 72. Velká část tematických slov se vyskytla pouze v jednom textu či několika málo textech. Vzhledem k tomu, že nám jde zejména o porovnávání celých korpusů, zaměříme se primárně na ta tematická slova, jež mají největší zastoupení. Například nejčastějším tematickým slovem v projevech Edvarda Beneše byla *válka* (ve 23 textech), v projevech Klementa Gottwalda to byl *národ* (ve 21 textech). Tematická slova Edvarda Beneše a Klementa Gottwalda, včetně četnosti jejich zastoupení, představují tab. 2 a 3. Cílem analýzy bylo tematická slova, jejich užívání i výskyt v jednotlivých projevech interpretovat ve vztahu k historickým souvislostem, jako je např. politická orientace autorů, doba vzniku projevů či odlišnosti britského a moskevského exilu.

⁹ V případě osmi výskytů se však jedná o odkaz na Jana Masaryka, syna Tomáše Garrigua Masaryka, exilového ministra zahraničí.

Tab. 2: Počet projevů s danými tematickými slovy v korpusu Edvarda Beneše

válka	23	československý	2	oficiální	1
rok	18	francie	2	otázka	1
celý	17	chvíle	2	pád	1
stát (substantivum)	14	mnichov	2	pan	1
německý	13	politika	2	politický	1
německo	12	spojený	2	přijít	1
nový	11	vánoce	2	řeč	1
národ	10	anglie	1	říše	1
svět	8	armáda	1	slovensko	1
den	6	bojovat	1	slovenský	1
boj	5	britský	1	smlouva	1
nacistický	4	březen	1	sociální	1
republika	4	český	1	stát (verbum)	1
sovětský	4	hitler	1	strana	1
evropa	3	jít	1	svaz	1
konec	3	lid	1	věc	1
národní	3	masaryk	1	veliký	1
vítězství	3	ministr	1	velký	1
vláda	3	moskva	1	výbor	1
cesta	2	němec	1	život	1

Tab. 3: Počet projevů s danými tematickými slovy v korpusu Klementa Gottwalda

národ	21	celý	2	právo	1
německý	18	čech	2	prezidentův	1
český	17	člověk	2	prezident	1
boj	8	hitlerův	2	projev	1
sovětský	8	nový	2	propaganda	1
hitlerovský	7	rok	2	rakousko	1
národní	7	říjen	2	sjezd	1
německo	7	válka	2	slovenský	1
armáda	6	velký	2	slovenský	1
československý	6	dělnický	1	složka	1
okupant	6	dělnictvo	1	smlouva	1
lid	5	doba	1	státní	1
rudý	5	hácha	1	stát (verbum)	1
svaz	5	heslo	1	úmluva	1
československo	4	husitský	1	území	1
fronta	4	jednota	1	vědět	1
hitler	4	jednotka	1	veřejný	1
němec	4	kapitulace	1	voják	1
země	4	krejčí	1	vojenský	1
heydrich	3	leninův	1	všeslovenský	1
nacistický	3	máj	1	výbor	1
republika	3	mnichov	1	zápas	1
válečný	3	odboj	1	září	1
vláda	3	plán	1	zbraň	1

Skladba tematických slov v projevech obou autorů naznačuje, že se jednalo převážně o slova charakterizující soudobý svět a jeho situaci politickou, národnostní a geografickou, případně jednotlivé subjekty (např. *válka*, *národ*, *stát*, *svět*, *evropa*, *německo*, *československo*; *celý*, *německý*, *český*, *sovětský*). Tato skutečnost úzce souvisí se základními charakteristikami projevů představenými v úvodu, s jejich sepětím s událostmi druhé světové války. V textech Edvarda Beneše byla častá tematická slova *válka* (23×) a *rok* (19×), v kontrastu s projevy Klementa Gottwalda, v nichž se tato lemmata stala tematickými slovy pouze ve dvou projevech. Například v případě *války* se jednalo o dva projevy z roku 1941, tedy ze samého počátku Gottwaldových pravidelných vystoupení v moskevském rozhlasu, v nichž podával shrnutí dosavadního dvouletého vývoje válečného konfliktu; tematické slovo *válka* odráželo jejich obsah. Edvard Beneš s lemmaty *válka* a *rok* naopak cíleně pracoval po celou dobu šesti válečných let. V projevech se prezentoval jako státník usilující o obnovu Československé republiky a k válečnému konfliktu, který vnímal jako nutný prostředek k dosažení tohoto cíle, i k jeho průběhu jako tématu se proto periodicky navracel.

Podobným způsobem lze vysvětlit i rozdíly ve výskytu tematických slov *stát* a *národ*. Zatímco v případě Edvarda Beneše se častěji setkáme s tematickým slovem *stát* (ve 14 projevech), u Klementa Gottwalda jde více o *národ* (21×), případně *lid* (5×). Také v tomto případě můžeme odkázat na státnickou funkci Edvarda Beneše a jeho sebe prezentaci v projevech jako československého prezidenta, vnímajícího druhou světovou válku jako konflikt mezi jednotlivými státy. Klement Gottwald naopak preferoval lemmata *národ* a *lid* akcentující skutečnost, že aktuální dění je záležitostí společenství lidí.¹⁰ Lemma *stát* navíc v souvislosti s Československem v daném historickém kontextu nutně odkazovalo k první republice. To vysvětluje jeho frekventovaný výskyt v souboru tematických slov u prezidenta Edvarda Beneše, na rozdíl od Klementa Gottwalda, jehož vztah k první republice byl do značné míry negativní.

Oběma autorům byla společná potřeba pojmenovat účastníky konfliktu; srov. tematická slova *německo*, *svět*, *německý*, *československý/český*, *sovětský*. V projevech Edvarda Beneše upoutá frekvence adjektiva *celý* (17×, srov. u Gottwalda 2×), spolu s výrazy *svět* a *evropa*, které v souboru tematických slov u Klementa Gottwalda nenajdeme. Je třeba vzít v úvahu zkušenost Edvarda Beneše s funkcí ministra zahraničí z předchozích let a celou jeho koncepci zahraniční politiky, v níž zdůrazňoval nutnost spolupráce státních subjektů na mezinárodním poli a vytváření systému kolektivní spolupráce a bezpečnosti zakotveného v mezinárodních smlouvách. Rovněž jeho válečné projevy, a analýza tematické koncentrace to potvrzuje, se často zaměřovaly na otázku mezinárodní spolupráce. V projevech Klementa Gottwalda se naopak vyskytují tematická slova odkazující izolovaně k jednotlivým státům, srov. *německý* (18×), *český* (17×), *sovětský* (8×), *německo* (7×), *československý* (6×). Zajímavý je zejména výskyt tematických slov *sovětský* (8×), *armáda* (6×) a *rudý* (5×) u Gottwalda, jenž připomíná nejen jeho působení v moskevském exilu, ale také politické preference a důraz na blízkost k Sovětskému svazu.

¹⁰ K sémantice výrazu *lid* v komunistické propagandě srov. Fidelius (1989, s. 27–51), David et al. (2013, s. 192–198).

Ve skupině tematických slov figurují také výrazy odkazující k událostem důležitým pro československou společnost, zejména k mnichovské konferenci v září roku 1938 či působení Reinharda Heydricha v protektorátu Čechy a Morava. Tematickými slovy jsou však v případě obou autorů pouze příležitostně, v projevech pronesených bezprostředně po dané události, případně v době jejího výročí. Může to souviset s jedním z primárních cílů analyzovaných projevů, tedy dát československým posluchačům v protektorátu i exilu naději na brzký konec války a obnovu Československa. O nešťastných událostech se proto mluvilo pouze tehdy, byly-li skutečně aktuální, případně měly-li souvislost se vzednutím odbojové činnosti (např. u Edvarda Beneše: tematické slovo *mnichov* v projevu *Anglie odvolává Mnichov* z 8. srpna 1942 a v projevu *Nová Francie a konec Mnichova* z 30. září 1942; u Klementa Gottwalda: tematická slova *mnichov* a *září* v projevu *Vnitřní důsledky Mnichova* z 29. září 1943, tematické slovo *heydrich* v projevu *Krvavý Heydrich nezlomí český lid* z 1. října 1941, v projevu *Po odplatě katu Heydrichovi* z 6. června 1942 a v projevu *Za Heydrichem půjde i Daluže* z 28. září 1942). Do jisté míry nečekaný je způsob použití lemmatu *říjen* v projevech Klementa Gottwalda. Vzhledem ke Gottwaldově politické orientaci jsme předpokládali, že se bude jednat o odkaz k Říjnové revoluci z roku 1917. Oba projevy, v nichž se lemma *říjen* stalo tematickým slovem, však pojednávaly o vzniku Československé republiky 28. října 1918 (projev *K výročí 14. října 1918* z 14. října 1942, projev *Za nový 28. říjen* z 28. října 1942).

4.3. Klíčová slova

Hlavní odlišnost v klíčových slovech (viz tab. 4 a 5) spočívá v častém užívání lemmat *britský*, *mír*, *mravní*, *británie* či *masaryk* v Benešových projevech oproti projevům Gottwaldovým. Výskyt těchto slov na prvních pozicích charakterizuje Edvarda Beneše jako demokraticky orientovaného politika, jenž vyzdvihoval kontinuitu s prvorepublikovou tradicí. Výrazně častější výskyt lemmat *britský* a *británie* pak reflektuje Benešův diplomatický vztah k Velké Británii jako důležitému spojenci v boji proti nepříteli. Klement Gottwald ji ve svých projevech naopak zcela opomíjel, podobně jako ostatní západní spojence. Skutečnost, že v souboru klíčových slov ani u jednoho z politiků nefigurovala lemmata *sovětský* či *svaz*, naopak potvrzuje výsledky, které přinesla už analýza frekvence lemmat v části 4.1, totiž že Sovětský svaz byl důležitým tématem pro oba politiky. Lze tedy konstatovat jistou disproporci ve vztahu československé exilové politické scény k západním a východním spojencům ve prospěch Východu. Zatímco akceptace Velké Británie jako významného politického subjektu je patrná pouze v Benešových projevech, Sovětský svaz připomínali oba, Beneš i Gottwald.

Analýza klíčových slov potvrzuje rovněž dříve popsanou skutečnost, že projevy Klementa Gottwalda jsou adresnější (*okupant*, *hitlerovský*), bojovnější (*partyzánský*, *rudý*¹¹) a je v nich patrný odkaz k české husitské tradici (*český*, *husitský*).

¹¹ Lemma *rudý* se v projevech Klementa Gottwalda vyskytuje takřka výhradně ve spojení *Rudá armáda*. Jiné kolokace byly zcela ojedinělé, např. *Rudé náměstí*, *rudý partyzán*.

Tab. 4: Dvacet klíčových slov u Edvarda Beneše na základě metody *SMP*

	<i>AF</i>	<i>SMP</i>		<i>AF</i>	<i>SMP</i>
všecek	172	32,88	zničit	41	8,60
tudíž	64	12,86	tvůj	90	8,38
britský	58	11,75	masaryk	38	8,04
ty	480	10,72	dnešní	120	7,22
mír	72	10,47	spojený	62	7,18
veliký	144	9,72	opravdu	33	7,12
mravní	47	9,71	jednání	31	6,75
zase	82	9,31	hrozný	31	6,75
británie	42	8,78	vánoce	29	6,38
nežli	41	8,60	vývoj	28	6,19

Tab. 5: Dvacet klíčových slov u Klementa Gottwalda na základě metody *SMP*

	<i>AF</i>	<i>SMP</i>		<i>AF</i>	<i>SMP</i>
okupant	123	33,89	posluchač	18	7,65
hitlerovský	132	23,57	vážený	17	7,28
krejčí	32	12,83	heydrich	67	7,17
partyzánský	29	11,72	zápas	41	7,03
jakožto	27	10,98	avšak	16	6,91
český	404	10,48	družina	16	6,91
bojový	22	9,13	okupovaný	16	6,91
rudý	91	8,73	cizácký	16	6,91
husitský	19	8,02	vůči	19	6,77
oddíl	19	8,02	imperialismus	15	6,54

5. Závěr

Po mnichovských událostech v září roku 1938 a vzniku protektorátu Čechy a Morava v březnu následujícího roku odešli mnozí z představitelů československé politické scény do exilu, aby zde usilovali o porážku nacistického Německa a o obnovu československé státnosti. Jednou z důležitých složek jejich politické činnosti byla v obou hlavních exilových centrech, v Londýně a Moskvě, pravidelná rozhlasová vysílání, v nichž podávali zprávy o válečných událostech a dění v exilu. Cílem předložené studie proto byla kvantitativní lingvistická analýza rozhlasových projevů dvou významných českých exilových politiků, kteří stáli do značné míry v ideové a názorové opozici, Edvarda Beneše a Klementa Gottwalda. Sledovali jsme lexikální vrstvu jejich projevů, a to prostřednictvím analýzy tematických slov a klíčových slov. Předpokládali jsme při tom, že odlišná politická orientace se projeví v rozdílném používání lexika. Interpretaci výsledků jsme vždy doplnili i o kontext historických souvislostí. Odlišnosti v lexikální vrstvě projevů jsme detekovali ve třech základních tematických okruzích: 1. historická tradice, na niž se odkazovalo; 2. vztah k nepříteli; 3. vztah ke spojencům.

Kvantitativní lexikální analýza v prvé řadě potvrdila rozdíly v politické orientaci i způsobu politické práce obou osobností. Beneš i Gottwald se sice snažili posílit národní sebevědomí odkazy na historickou tradici či určité ideje, avšak vybírali zcela odlišné

momenty. Zatímco v souboru tematických i klíčových slov Edvarda Beneše dominují lemmata referující k osobě Tomáše Garrigua Masaryka a ideálům mravnosti (tematická slova: *masaryk*; klíčová slova: *mravní, masaryk*), v případě Klementa Gottwalda jde hlavně o husitství, panslavismus a revoluční bojovnost (tematická slova: *husitský, slovanský, všeslovanský*; klíčová slova: *bojový, husitský*).

Ve vztahu k nepříteli byl adresnější a konkrétnější Klement Gottwald. K označování nacistických pohlavárů či protektorátních kolaborantů používal konkrétní jména, která se v případě jeho projevů stala tematickými i klíčovými slovy (tematická slova: *hitlerovský, hitler, heydrich, hácha, krejčí*; klíčová slova: *okupant, hitlerovský, krejčí, heydrich*). Edvard Beneš, vystupující v roli státníka a exilového prezidenta, naopak o nepříteli dominantněji hovořil prostřednictvím obecnějších lemmat (tematická slova: *německý, německo, nacistický*). Jeho rozhlasové projevy lze z tohoto pohledu označit za diplomatictější a méně radikální než projevy Klementa Gottwalda.

O vztahu ke Spojencům lze konstatovat, že v Gottwaldových projevech zcela chybí tematická či klíčová slova, jež by naznačovala vztah k Velké Británii, na rozdíl od projevů Edvarda Beneše (tematická slova: *anglie, britský*; klíčová slova: *britský, británie*). Z pohledu historie lze tuto skutečnost interpretovat tak, že Edvard Beneš na rozdíl od radikálně levicového Klementa Gottwalda akceptoval Velkou Británii jako důležitého hráče v boji proti nepříteli. Lemmata referující k Sovětskému svazu se naopak frekventovaně vyskytovala v souboru projevů obou politiků. Tato disproporčnost, kdy byl Sovětský svaz na rozdíl od Velké Británie vnímán jako důležitý československý spojenec nejvýznamnějšími zástupci obou exilových center, pak do značné míry předznamenávala vývoj v obnoveném Československu po roce 1945, vrcholící únorovým převratem roku 1948.

Z metodologického hlediska můžeme konstatovat, že se ukázalo jako vhodné souběžně aplikovat tři různé metody (analýza frekvenční špičky, tematická slova, klíčová slova), jež jsou sice vzájemně značně provázány, ale zároveň každá z nich nabízí poněkud jiný úhel pohledu. Zatímco nejfrekventovanější a tematická slova nám ukazují nejdůležitější témata daného politika bez ohledu na jiné texty (korpusy), analýza klíčových slov v našem případě přináší čistě diferenční srovnání dvou korpusů (Beneš a Gottwald) a ukazuje ta slova, kterými se dva korpusy nejvíce liší. Tato kombinace nám umožnila nahlédnout na lexikum sledovaných projevů různou optikou a poskytla lepší podklad pro následnou interpretaci.

ZDROJE

- BENEŠ, E. (1946): *Šest let exilu a druhé světové války: Řeči, projevy a dokumenty z r. 1938–1945*. Praha: Orbis.
GOTTWALD, K. (1946): *Deset let: Sborník statí a projevů 1936–1946*. Praha: Svoboda.

LITERATURA

- BERÁNEK, J. (2012): Volá Londýn: Vysílání československé sekce zahraničního servisu BBC o atentátu na Heydricha. *Historie a vojenství*, 61, s. 87–93.
BREZINA, V. (2018): *Statistics in Corpus Linguistics: A Practical Guide*. Cambridge: Cambridge University Press.
BREZINA, V. – MCENERY, T. – WATTAM, S. (2015): Collocations in context: A new perspective on collocation networks. *International Journal of Corpus Linguistics*, 20, s. 139–173.

- ČECH, R. (2014): Language and ideology: Quantitative thematic analysis of New Year speeches given by Czechoslovak and Czech presidents (1949–2011). *Quality & Quantity*, 48, s. 899–910.
- ČECH, R. (2016): *Tematická koncentrace textu v češtině*. Praha: Ústav formální a aplikované lingvistiky, Univerzita Karlova.
- DAVID, J. – ČECH, R. – DAVIDOVÁ GLOGAROVÁ, J. – RADKOVÁ, L. – ŠŮSTKOVÁ, H. (2013): *Slovo a text v historickém kontextu: Perspektivy historickosémantické analýzy jazyka*. Brno: Host.
- DEJMEK, J. (2006): *Edvard Beneš: Politická biografie českého demokrata. Část první: Revolucionář a diplomat (1884–1935)*. Praha: Karolinum.
- DEJMEK, J. (2008): *Edvard Beneš: Politická biografie českého demokrata. Část druhá: Prezident republiky a vůdce národního odboje (1935–1948)*. Praha: Karolinum.
- EAGLETON, T. (2007): *Ideology: An Introduction*. London – New York: Verso.
- FIDELIUS, P. (1989): *Jazyk a moc*. Brno: Filozofická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně.
- JEŽEK, V. – ŠEBÁNEK, J. (1967): *Souboj v éteru*. Praha: Naše vojsko.
- JIČÍNSKÝ, M. – MAREK, J. (2017): New Year's Day speeches of Czech presidents: phonetic analysis and text analysis. In: K. Saeed – W. Homenda – R. Chaki (eds.), *Computer Information Systems and Industrial Management: 16th IFIP TC8 International Conference, CISIM 2017, Białystok, Poland, June 16–18, 2017: Proceedings*. Cham: Springer, s. 110–121.
- KAPLAN, K. – KOSATÍK, P. (2004): *Gottwaldovi muži*. Praha: Paseka.
- KILGARRIFF, A. (2009): Simple maths for keywords. In: M. Mahlberg – V. González-Díaz – C. Smith (eds.), *Proceedings of the Corpus Linguistics Conference, CL2009*. Liverpool: University of Liverpool. Dostupné online na adrese: <<http://ucrel.lancs.ac.uk/publications/cl2009/>>. Cit. 27. 6. 2019.
- KOCOUREK, M. (2013): Od začátků rozhlasu do konce druhé světové války. In: M. Kocourek (ed.), *Volá Londýn: Historie českého a slovenského vysílání BBC*. Praha: Ottovo nakladatelství, s. 14–47.
- KOSATÍK, P. – KOLÁŘ, M. (2016): *Jan Masaryk: Pravdivý příběh*. Praha: Mladá fronta.
- KOUTEK, O. (2014): Zahraniční odboj na vlnách BBC. *Paměť a dějiny*, 8, s. 30–44.
- KOVŤUN, J. (2016): *Republika v obležení: První éra prezidenta Beneše 1935–1938*. Praha: Torst.
- KŘEŠŤAN, J. (2014): Hovoří Moskva – Moskva hovoří! *Paměť a dějiny*, 8, s. 18–29.
- KUBÁT, M. – MATLACH, V. – ČECH, R. (2014): *QUITA – Quantitative Index Text Analyzer*. Lüdenscheid: RAM.
- KUKLÍK, J. (2004): *Proti Benešovi! Česká a slovenská protibenešovská opozice v Londýně 1939–1945*. Praha: Karolinum.
- MARÈS, A. (2016): *Edvard Beneš od slávy k propasti: Drama mezi Hitlerem a Stalinem*. Praha: Argo.
- PERNES, J. (2016): Klement Gottwald. In: M. Ryantová (ed.), *Českoslovenští prezidenti*. Praha: Paseka, s. 122–158.
- POPESCU, I. I. – ALTMANN, G. – GRZYBEK, P. – JAYARAM, B. D. – KÖHLER, R. – KRUPA, V. – MAČUTEK, J. – PUSTET, R. – UHLÍŘOVÁ, L. – VIDYA, M. N. (2009): *Word frequency studies*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- RUPNIK, J. (2002): *Dějiny Komunistické strany Československa*. Praha: Academia.
- ŠVÉDA, J. (2013): Populární a braková literatura v kontextu ideologie a třídy: Několik komentovaných poznámek z četby. *Slovo a smysl*, 10 (20), s. 225–235. Dostupné online na adrese: <<http://slovoasmysl.ff.cuni.cz/node/489>>.
- TÁBORSKÝ, E. (1993): *Prezident Beneš mezi Západem a Východem*. Praha: Mladá fronta.
- ŽABOKRTSKÝ, Z. – POPEL, M. (2010): TectoMT: Modular NLP Framework. In: H. Loftsson – E. Rögnvaldsson – S. Helgadóttir (eds.), *Advances in Natural Language Processing: 7th International Conference on NLP, IceTAL 2010, Reykjavik, Iceland, August 16–18, 2010: Proceedings*. Berlin – Heidelberg: Springer-Verlag, s. 293–304. Dostupné online na adrese: <http://ufal.mff.cuni.cz/~popel/papers/2010_ical.pdf>. Cit. 27. 6. 2019.

Katedra českého jazyka FF OU
 Reální 5, 701 03 Ostrava
 <jana.davidova@osu.cz>
 <miroslav.kubat@osu.cz>